

Nekuda, Vladimír

Vybavení a provoz venkovské domácnosti ve středověku

Archaeologia historica. 1990, vol. 15, iss. [1], pp. 7-17

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/139863>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

A.

VŠEDNÍ ŽIVOT VE STŘEDOVĚKU

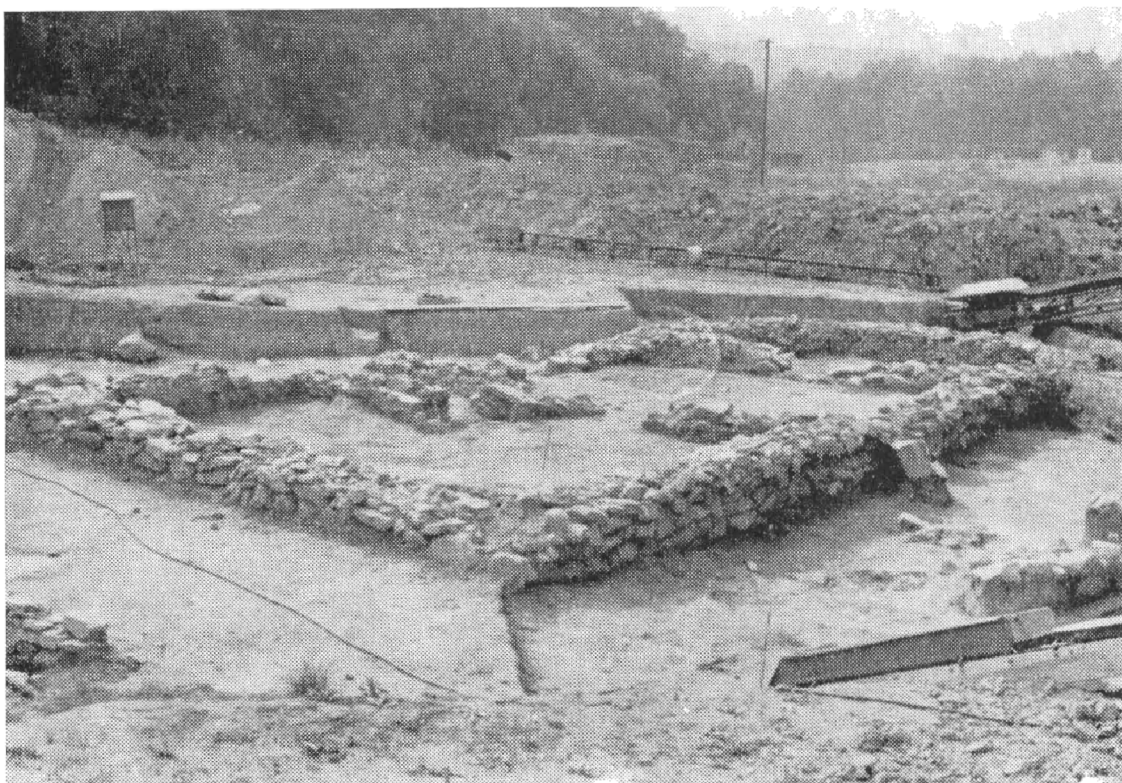
Vybavení a provoz venkovské domácnosti ve středověku

VLADIMÍR NEKUDA

Sledování tzv. všedního života ve středověku se stalo v posledních letech módní zejména v oblasti studia hmotné kultury. Východiskem pro rekonstrukci celkového obrazu všedního života jsou jednak písemné prameny, které však tuto problematiku registrují jen zřídka, jednak soudobá vyobrazení, jejichž předností je sice názornost, ale jejich hodnověrnost třeba ověřit dalšími prameny, zejména archeologickými. K charakteristice všedního života v období středověku je tedy nutná spolupráce řady vědních oborů, mezi nimiž především archeologii připadá důležitý úkol: získat výzkumem autentické doklady všedního života, tyto prameny kriticky vyhodnotit, aby se mohly stát spolehlivým základem pro stavbu pestré mozaiky všedního života jednotlivých společenských skupin. Z hlediska archeologických pramenů je třeba položit si otázku, zda, popřípadě jak je možno rozlišovat předměty „všedního života“ od „nevšedního“? Všední život jednotlivých společenských skupin — poddaní, šlechta, měšťanstvo, duchovní — má své specifikum i ve skladbě hmotné kultury. Při zpracovávání této problematiky je nutno vyjasnit obsahovou náplň „všedního života“. Dosavadní diskuse (např. kongres v rakouském městě Krems v r. 1988 „Mensch und Objekt im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Alltag-Leben-Kultur“) se zaměřuje na ty oblasti lidské činnosti, které jsou pojímány do pojmu kulturních dějin jako bydlení, výživa, odívání, práce, hry, zvyky atp. Samo studium všedního života nemá vlastní metodu, ale je odkázáno na výsledky získané pomocí archeologie, dějin umění, literárních dějin, filologie, sociologie, etnografie atd. Cílem studia všedního života v oboru archeologie nemůže být proto jen popis objektů s výčtem nálezů, ale současně i osvětlení podmínek, ve kterých se všední život odehrává.

Středověké písemné prameny věnovaly jen málo pozornosti všednímu životu nejpočetnější vrstvě obyvatel žijících na vesnici. Pokud se venkované dostali do literatury, setkáváme se často s negativním vztahem vůči nim. Česká vagantská báseň ze 14. století o sedlácích říká, že jsou divným stvořením, jakým v světě rovno není a charakterizuje je jako šeredné hnojníky. Přesto, že autor básně prostředí venkovské dobře viděl, když tam na hodech byl, o vybavení selské domácnosti se ani slovem nezmiňuje.

Archeologický výzkum zaniklých středověkých vesnic na Moravě přinesl již dostatečné množství poznatků jak o vybavení, tak i o provozu středověké domácnosti. Základem domácnosti byl zpravidla trojdílný dům umístěný v rámci dvora. Vstup do domu byl ze dvora do střední místnosti — síně —, z níž vedl po jedné straně vchod do jízdby, po druhé byl vchod do komory. Stavebním materiálem byl kámen, dřevo, na střešní krytinu sloužila sláma. Ke stavebním účelům byly opracovány stromy

Obr. 1. Zaniklá středověká ves Mstěnice. Kamenné zdivo trojdílného domu XIV. V popředí prostor jizby s pecí. Foto V. Nekuda.

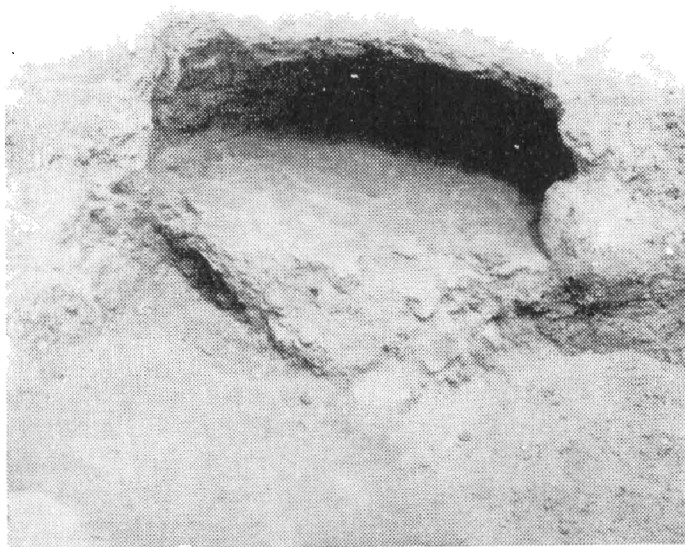
smrku a borovice (např. v Pfaffenschlagu 83 0/0), z listnatých stromů jeřáb a osika (J. Kyncl, 1975, 202—203). Stěny obytné části byly srubové, zatímco ostatní části domu byly i celokamenné. Svědčí o tom výše zachovaného zdiva a kamenné dveřní zárubně (např. dům VII v Pfaffenschlagu, komory ve Mstěnicích). Dveře byly zhotoveny z několika svislých prken přibitých na dřevěný rám a opatřených kovovými pásy. Ty byly na konci vytočeny v panty, aby se mohly dveře zavěsit na silné skoby. Kromě tohoto způsobu usazení byly dveře (jejich nosný pilířek) opatřeny čepy, které se otáčely v dlabech prahu i nadpraží (např. v Pfaffenschlagu v domě III, kde v kamenné točně zůstalo po dveřích železné kování čepu). Četné nálezy klíčů, klíčového štítku, dveřní zástrčky a závory svědčí o dobrém zabezpečení domu proti násilnému vniknutí.

Nejdůležitější místností středověké domácnosti byla jizba. Její plošný rozsah se pohyboval v průměru kolem 20 m². Byl to jediný prostor vybavený otopným zařízením, které se skládalo z pece a ohniště. Otopné zařízení bylo situováno do koutu zpravidla po pravé straně od vstupních dveří. Těleso pece zaujímalu plochu cca 3—4 m². Z nálezové situace nelze bezpečně říci, zda existoval dýmník procházející stropem. Stropy domů byly z těsně vedle sebe kladených kuláčů (povalů), jejichž shořelé zbytky spolu s mazanicí spadly na podlahu jizby. Vzhledem k tomu, že nebyly zjištěny také žádné stopy v prostoru síně o obsluze pece, měla jizba dýmný provoz s odvodem kouře větracím otvorem v čelní stěně, nebo jednoduchým dýmníkem vedoucím do podstřeší. Při odhadu vsi Šitbořic v r. 1412 je uveden kromě jiného také plat „z každého podýmí“ (P II, 241).

Obr. 2. Zaniklá středověká ves Mstěnice. Pec v domě 10. Rez peci zachycující trojnásobný výmaz. Foto V. Nekuda.

Obr. 3. Zaniklá středověká ves Mstěnice. Pec s částečně zachovanou klenbou v domě z 11. století. Foto V. Nekuda.

Z dosavadních výzkumů v Pfaffenschlagu, Mstěnicích, Bystřeci i Konůvkách vyplývá, že pece byly stavěny z kamene a hlíny. Měly převážně obdélníkový půdorys takže v prostoru měly tvar kvádrů. Dna pecí byla vyložena z pečlivě urovnaných kamenů, převážně křemenů a vymazána jemnou hlínou. U všech zkoumaných pecí bylo zjištěno několik vrstev výmazu (zpravidla 3, nejvíce 4) nad sebou. V horních vrstvách výmazu bylo kromě drobných kamenů použito i střepů z nádob. Překlenutí vnitřního

prostoru pece tvořil proutěný rošt omazaný hlinou; tou byly omazány i kamenné stěny pece. Ústí pece tvořily zpravidla ploché na užší hranu postavené kameny. Před ústí pece bylo umístěno ohniště. Mělo rovněž vymazané dno a jeho prostor byl ohraničen kameny. Dno pece spolu s ohništěm byly v jedné úrovni a vůči podlaze jizby vyvýšené. Součástí ohniště v domě XIV ve Mstěnicích byl velký plochý kámen, pod nějž bylo možno nahrnout žhavé uhlí, takže tvořil plotnu, na níž se daly pokrmy udržet v teplém stavu.

Zatím jen v jednom případě a to ve Mstěnicích ve výměnku usedlosti XI byly pec a ohniště od sebe odděleny a to tak, že pec byla v koutě po pravé straně vstupu do místnosti a v protilehlém rohu bylo zahlobené ohniště obložené kameny.

V peci i na ohništi se topilo dřívím. Za palivové dřevo sloužily v Pfaffenschlagu dřeviny břízy, osiky, borovice a smrky (J. Kyncl, 1975, 202 až 203). Oheň se rozdělával křesáním železné ocílky o kámen, zpravidla křemen. V nálezech z venkovského prostředí jsou dva typy železných ocílek. Z období časného středověku jsou to tvary lyrovité až trojúhelníkovité, z období vrcholného středověku pak mají tvar rámu protáhlého obdélníka, jehož delší strany jsou zpravidla vně mírně prohnuté.

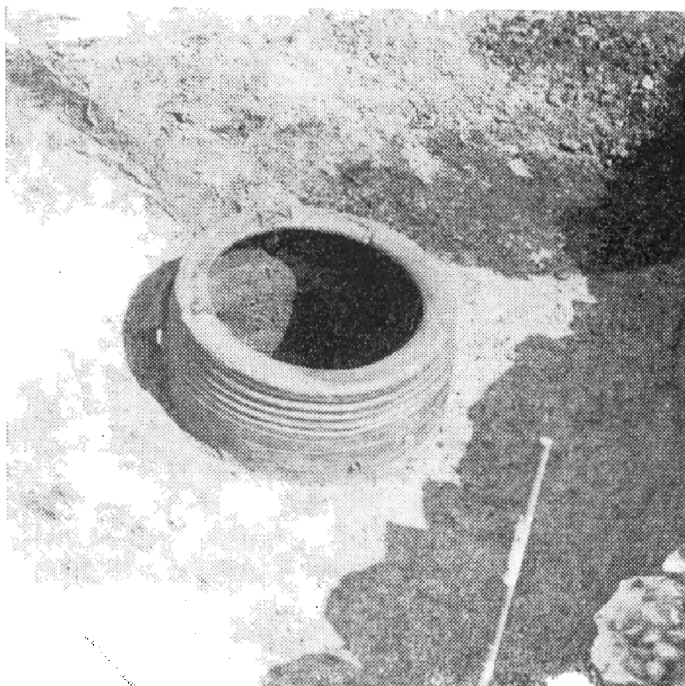
Ze spojení ohniště s pecí v prostoru jizby vyplývá i její funkce v provozu domácnosti: byla kuchyní, v níž se připravovaly pokrmy i pekli chléb. Jídlo se připravovalo nad ohněm. K tomu sloužily železné trojnožky (náleze z Pfaffenschlagu), na něž bylo možno nádobu postavit, nebo kotlíky zavěšené na háku nad ohništěm. Maso se peklo na rožních, jak dokládá nález rožně v Bystřeci.

Konkrétní doklady o vybavení středověké domácnosti poskytují četné nálezy různých nádob, převážně keramických. Z nich nejpočetnější skupinu představují hrnce různé velikosti. Hrnci měl ve středověké kuchyni široké uplatnění. Stopy očazení na vnější straně svědčí o tom, že sloužil k vaření. Kromě toho bylo hrnců používáno k uchovávání potravin. Před nečistotou chránily obsah hrnců poklice. Stejnou funkci jako hrnce měly mísy a trojnožky. Zvláště trojnožky s dutou rukojetí, do níž se vkládala dřevěná násada, aby se nádoba mohla postavit přímo na oheň, byly důležitým vybavením domácnosti. Také poleva na vnitřní straně trojnožek umožňovala snadnější přípravu pokrmů i udržování čistoty. Misky opatřené rukojetí plnily funkci naběračky a není vyloučeno, že mohly nahrazovat i talíře. Voda byla uchovávána a přenášena v konvicích a džbánkách. Ve vybavení venkovské kuchyně nechyběly ani poháry, jak dokazují nálezy z Pfaffenschlagu a ze Mstěnic. V keramických nálezech se objevují střepy poměrně velkých nádob nálevkovitého tvaru bez dna. Jejich dolní okraj je vně zesílen a odsazen. Tato úprava byla pravděpodobně provedena proto, aby bylo možno na spodní okraj upevnit textilii. Tyto nádoby sloužily asi ke zpracování mléka na výrobu tvarohu.

K osvětlení sloužily louče, ale i keramické kahánky, jejichž nálezy ve venkovském prostředí nejsou nikterak vzácné. Ze Mstěnic pocházejí i kahánky železné.

Kromě keramických nádob byly ve venkovském prostředí nepochybně i nádoby dřevěné, které se v našich půdních podmínkách sice nedochovaly, ale jejich existenci potvrzují nálezy kovových částí jako jsou obruče, závěsná kování a rukojeti věder. Vzhledem k tomu, že v keramických nálezech chybějí nálezy talířů, musely být ve vybavení domácnosti talíře dřevěné. I když v inventáři několika usedlostí jsou zastoupeny lžíce

Obr. 4. Zaniklá středověká ves Mstěnice. Zásobnice. Foto V. Nekuda.

Obr. 5. Zaniklá středověká ves Mstěnice. Sklepni prostor v domě XII. Foto V. Nekuda.

železné, je víc než pravděpodobné, že k jídlu sloužily lžice dřevěné. Ve vagantské básni ze 14. století je lžice uvedena v souvislosti s kyselicí — byla to patrně kyselá polévka nebo omáčka —, která se „vije“ na lžici. Z dalších jídel se v básni uvádějí: syrovátka, sýr, zelí, kyselé mléko a hrách.

K dokreslení prostoru jizby je třeba ještě se zmínit o úpravě podlahy. Ta byla většinou z udusané hlíny, ale nechybějí ani doklady o vyložení

plochými kameny (např. dům VII v Pfaffenschlagu), nebo byla podlaha upravována i výmazem (jizba domu I v Pfaffenschlagu). Doklady o dalším vybavení jizby zejména nábytkem chybí. Můžeme jen předpokládat, že v jizbě nemohl chybět dřevěný stůl, lavice a truhlice. Nález pásu kování truhlice spolu s válečkovým tzv. ruským zámkem na lokalitě Bystřec svědčí o vybavení jizby nábytkem (L. Belcredi, 1988, 466). Do truhlic se ukládalo oblečení. K vybavení jizby patřil i hambálek zavěšený od stropu nad pecí. Sloužil k odkládání a sušení oděvů.

V prostoru jizby byly nalezeny také keramické i kamenné přesleny, které svědčí o zpracovávání vláken lnu a konopí. Provoz jizby i práce v ní soustředěné byly doménou hospodyně a jejích dcer.

Z železných předmětů patřily k vybavení jizby různě velké nože a sekačky. V nálezech jsou zastoupeny jak nože s trnem, tak i s nýtovanými střížkami.

Nález železných lopatek v jizbě vydává svědectví o úpravě ohniště při vaření.

Z celkového vybavení jizby vyplývá, že se v ní vařilo, peklo, vykonávaly se v ní některé ženské práce jako předení a spali tam někteří příslušníci rodiny. Jizba zaujímala nejdůležitější postavení v provozu středověké domácnosti.

Z dalších prostor domu, které sloužily k provozu domácnosti, byla síň. Z předmětů nalezených v síni zaslouží pozornosti kamenné stoupy, v nichž se obilí „opíchal“. Tímto způsobem si domácnost opatrovala kroupy a jáhly. V této souvislosti třeba poznamenat, že kromě domu VII v Pfaffenschlagu nebyly v poddanských usedlostech nalezeny žernovy. Znamenalo by to, že obilí se mlelo ve vodních mlýnech. Ve Mstěnicích byl mlýn přímo v místě, ale archeologickým výzkumem nebyl dosud zachycen. Pro skladování mouky nemáme zatím v archeologických nálezech doklady. Lze však předpokládat, že mouka byla skladována v truhlách na obilí v tzv. souscích, které byly umístěny v komoře. V komoře také stály velké zásobnice vyrobené z hmoty o vysokém obsahu tuhy. Odolnost tuhové hmoty vůči vlhkosti předurčovala tyto nádoby především ke skladování obilí. Nálezy spáleného obilí uvnitř zásobnic (např. v Bystřeci) to potvrzují.

Důležitým zdrojem výživy ve venkovské domácnosti bylo mléko. Uchovávalo se v hrncích ukládaných do komor nebo i sklepů, jež byly součástí několika domů v Pfaffenschlagu a ve Mstěnicích. Sklepní prostor se nacházel zpravidla mimo půdorys domu a byl přístupný buď ze síně (např. dům V ve Mstěnicích), nebo z komory (např. dům III v Pfaffenschlagu). Sklepní prostory v usedlosti XII ve Mstěnicích se rozkládaly přímo pod domem. Zaklenuty byly valenou klenbou. Rampovitý vstup do tohoto sklepního prostoru vedl z místnosti vedle jizby. Ve dvou usedlostech v Pfaffenschlagu plnily funkci sklepů podzemní chodby (V. Nekuda, 1975, 90—91).

Do provozu domácnosti patřil i dvůr, na němž se chovala drůbež. Její krmení obstarávala hospodyně a stejně tak i zabíjení drůbeže pro potřeby kuchyně. Vedle drůbežního masa se mnohem více spotřebovalo masa hovězího, na druhém místě bylo maso vepřové a třetí místo zaujímalo maso skopové. Teprve pak následovala drůbež.

Jestliže jsem v úvodu zdůraznil, že k vylíčení obrazu všedního života nestačí jen výčet nálezů jednotlivých předmětů, ale jejich spojení s lidskou činností, pak je třeba i provoz středověké domácnosti sledovat v rám-

ci rodinného života a její významné funkci v provozu celé zemědělské usedlosti. Je třeba si uvědomit, že rolnická rodina v období vrcholného středověku představovala společenství nejen všech příslušníků rodiny, ale i všech ostatních, kteří žili v tomto společenství (staří rodiče, děvečky, pacholci). Významná role připadala v provozu domácnosti hospodyně bez jejíž práce si nelze provoz domácnosti představit. Tato práce ji zaměstnávala od rána do večera. K tomu přistupovala ještě péče o děti a řada prací na poli a lukách, jak je znázorňují soudobá vyobrazení.

Srovnáme-li životní podmínky a provoz domácnosti před 13. stoletím, pak musíme konstatovat, že došlo ke kvalitativní změně jak v organizaci domu tak i celé zemědělské usedlosti. Postavení středověkého rolníka i přes závislost na vrchnosti se podstatně zlepšilo. Na tomto hospodářském zlepšení se podílela řada faktorů (dědičnost gruntu, zavedení pevných platů, prodej na trhu atd.), jejichž sledování by přesáhlo rámec tohoto tématu.

Studium všedního života ve venkovském prostředí pomocí archeologických pramenů vytváří důležitý základ pro sledování hospodářských, sociálních a kulturních dějin středověku.

Literatura

- Dějiny hmotné kultury. Praha 1985.
- DONAT P., 1980: Haus, Hof und Dorf in Mitteleuropa vom 7. bis 12. Jh. Archäologische Beiträge zur Entwicklung und Struktur der buäerlichen Siedlung. Schriften zur Ur- und Frühgeschichte 33. Berlin.
- Das Dorf der Einsenzeit und des frühen Mittelalters. Siedlungsform, wirtschaftliche Funktion, soziale Struktur. Berichte über die Kolloquien der Kommission für die Altertumskunde Mittel- und Nordeuropas in den Jahren 1973 und 1974, hrsg. von H. Jankuhn, R. Schützeichel und F. Schwind, Göttingen 1977.
- FEHRING G., 1987: Einführung in die Archäologie des Mittelalters, Darmstadt.
- FROLEC V., 1975: K otázce vztahů mezi archeologickými a etnografickými doklady vesnického obydlí, AR 27, 342—345.
- 1987: Vesnická stavební kultura mezi středověkem a novověkem, AH 12, 47—83.
- 1988: Kontinuita a diskontinuita vesnické stavební kultury na západní Moravě, Rodná země, 449—473.
- Mensch und Umwelt im Mittelalter, hrsgb. von B. Herrmann, 3. vydání, Stuttgart 1987.
- KYNCL J., 1975: Rozbor nálezů uhlíku, V. Nekuda, Pfaffenschlag, Příloha II, 199 až 208.
- NEKUDA, V., 1975: Pfaffenschlag. Zaniklá středověká ves u Slavonic, Brno.
- Moravský venkov v době předhusitské, AH 5, 13—29.
- 1982a: Středověká vesnice na Moravě ve světle archeologických výzkumů zaniklých osad, AH 7, 33—66.
- 1982b: Středověká vesnice na Moravě ve světle archeologických výzkumů. Katalog výstavy, Brno.
- 1984a: Wüstungsforschung und mittelalterliche Realienkunde. In: Die Erforschung von Alltag und Sachkultur des Mittelalters. Methode-Ziel-Verwirklichung. Veröffentlichungen des Instituts f. mittelalterliche Realienkunde Österreichs 6, 60—63, Wien.
- 1984b: Mährische Wüstungen als Quelle zum spätmittelalterlichen Dorfleben. In: Bäuerliche Sachkultur des Spätmittelalters. Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs, Nr. 7, 203—217, Wien.
- 1984c: Středověký vesnický dům na Moravě, AH 9, 21—39.
- 1985: Zemědělská výroba na Moravě v období feudalismu ve světle archeologických výzkumů, AH 10, 33—46.
- 1986a: Obilní jámy v zaniklých Mstěnicích, Časopis Moravského muzea, LXXI, Vědy společenské, 59—129.

- 1986b: Sociální skladba středověké vesnice a její odraz v architektuře, AH 11, 387—393.
 - 1987: Základní otázky historicko-archeologického studia vesnického sídla, domu a dvora, AH 12, 33—46.
- P II: Libri citationum et sententiarum seu Knihy pühonné a nálezové. Edice V. Brandl, Brno 1873.

Zusammenfassung

Ausstattung und Betrieb des ländlichen Haushalts im Mittelalter

Die Untersuchung des sogenannten Alltagslebens im Mittelalter wurde in den letzten Jahren zu einer Mode vor allem auf dem Gebiet der Sachkultur. Ausgangspunkte einer Rekonstruktion des Gesamtbildes des Alltagslebens sind einerseits Schriftquellen, welche diese Problematik jedoch nur selten registrieren, andererseits zeitgenössische Abbildungen, deren Vorzug die Anschaulichkeit ist, wobei man allerdings ihre Glaubwürdigkeit durch weitere Quellen, vor allem archäologischer Natur beglaubigen muß. Zur Charakteristik des mittelalterlichen Alltagslebens ist also die Zusammenarbeit einer ganzen Reihe von Fachwissenschaften nötig, unter denen vor allem der Archäologie eine wichtige Rolle zufällt: authentische Belege des Alltagslebens zu gewinnen und diese Quellen kritisch auszuwerten, damit sie zu einer verlässlichen Grundlage des Aufbaus eines bunten Mosaiks des Alltagslebens der einzelnen Gesellschaftsgruppen werden. Vom Blickpunkt der archäologischen Quellen muß man die Frage stellen, ob bzw. wie es möglich ist, Gegenstände des „alltäglichen“ vom „nichtalltäglichen Leben“ zu unterscheiden. Das Alltagsleben der einzelnen Gesellschaftsgruppen — Untertanen, Adel, Bürgertum, Geistlichkeit — ist in seiner Struktur spezifisch. Bei der Bearbeitung dieser Problematik ist es nötig, den vollen Gehalt des „Alltagslebens“ zu klären. Die bisherige Diskussion (z. B. auf dem Kongreß im österreichischen Krems 1988 „Mensch und Objekt im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Kultur des Alltagslebens“) ist auf jene Bereiche der menschlichen Tätigkeit eingestellt, die im Begriff Kulturgeschichte als Wohnen, Ernährung, Kleidung, Arbeit, Spiel, Brauchtum u. s. w. zusammenfaßt werden. Das Studium des Alltagslebens besitzt keine eigene Methodik, ist vielmehr auf die Hilfe der Archäologie, Kunstgeschichte, Literaturgeschichte, Philologie, Soziologie, Ethnographie u. s. w. angewiesen. Ziel des Studiums des Alltagslebens im Fach der Archäologie kann deshalb nicht nur die Beschreibung von Objekten mit der Aufzählung der Funde sein, sondern sie muß auch die Bedingungen beleuchten, unter denen sich das Alltagsleben der betreffenden Zeit abgespielt hat.

Die mittelalterlichen Schriftquellen widmeten dem Alltagsleben der zahlreichsten, auf dem Land lebenden Bevölkerungsschichte wenig Aufmerksamkeit. Sofern die Landmenschen in die Literatur gelangten, begegnet man häufig einer negativen Beziehung zu ihnen. Ein tschechisches Vaganten-Lied des 14. Jahrhunderts sagt von den Bauern, sie seien merkwürdige Geschöpfe, denen auf der Welt nichts gleiche, und charakterisiert sie als häßliche Mistkerle. Trotzdem der Autor des Poems das ländliche Milieu kannte, als er dort zur Kirchweih war, erwähnte er die Ausstattung des bäuerlichen Haushalts mit keinem Wort.

Die archäologische Untersuchung abgekommener mittelalterlicher Dörfer in Mähren brachte bereits eine hinreichende Menge von Erkenntnissen sowohl der Ausstattung als auch des Betriebs eines mittelalterlichen ländlichen Haushalts. Seine Grundlage war in der Regel das im Rahmen des Hofes errichtete dreiteilige Haus. Der Eintritt in dieses Haus geschah vom Hof in den mittleren Raum — den Flur, aus dem an einer Seite der Eintritt in die Stube, an der anderen Seite in die Kammer führte. Baumaterial war Stein, Holz, der Dachbedeckung diente Stroh. Zu Bauzwecken wurden Stämme der Fichten und Föhren (z. B. in Pfaffenschlag 83 %), an Laubbäume Eschen und Espen bearbeitet (J. Kyncl, 1975, 202—203). Die Wände des Wohnteils waren gezimmert, während die übrigen Hausteile auch steingemauert waren. Das bezeugen die Höhe des erhalten gebliebenen Mauerwerks und die steinernen Türfutter (z. B. Haus VII in Pfaffenschlag, Kammern in Mstěnice). Die Türen wurden aus einigen senkrechten, an den hölzernen Rahmen genagelten und mit Metallbändern versehen Brettern gefertigt. Diese waren an dem Enden zu Angeln gedreht, um die Türen an starke Haken hängen zu können. Ausser dieser Art des Anbringens wurden die Türen (ihre kleinen Traggpfeiler) mit Bolzen versehen, die sich in Zapfenlöchern der Schwelle und Oberschwelle (z. B. in Pfaffenschlag, Haus III, wo in der steinernen Drehscheiben nach der Türe ein eiserner Bolzenbeschlag

übrigblieb) drehten. Zahlreiche Funde von Schlüsseln, deren Bestandteilen, Türriegeln und Schließen, bezeugen die gute Sicherung des Hauses gegen gewaltsames Eindringen.

Der wichtigste Raum des mittelalterlichen Haushaltes war die Stube, deren Flächenmaß sich im Durchschnitt um 20 m² bewegte. Es war der einzige mit einer Heizvorrichtung versehene Raum, die aus dem Ofen und der Feuerstätte bestand. Diese Heizvorrichtung lag in der Ecke, in der Regel rechts von der Eintrittstüre. Der Ofenkörper umfaßte eine Fläche von etwa 3—4 m². Nach der Fundsituation kann man nicht mit Sicherheit sagen, ob auch ein die Decke durchziehender Rauchabzug existierte. Die Decken der Häuser bestanden aus knapp nebeneinander gelegten Rundhölzern (Deckenbalken), deren abgebrannte Reste nebst dem Mauerlehm auf den Fußboden der Stube fielen. Angesichts dessen, daß auch keine Spuren einer Ofenbedienung im Hausflur festgestellt wurden, besaß die Stube Rauchbetrieb mit Abführung des Rauches durch eine Lüftungsöffnung in der Stirnwand oder einen einfachen, unter das Dach führenden Rauchabzug. Bei der Schätzung des Dorfes Sitbořice im J. 1412 wird u. a. auch die Abgabe „von jeder Rauchstube“ angeführt.

Aus den bisherigen Untersuchungen in Pfaffenschlag, Msténice, Bystřec und Kónůvky geht hervor, daß der Ofen aus Stein und Lehm gebaut war. Er besaß vorwiegend einen rechteckigen Grundriß, so daß er im Raum quaderförmig war. Der Boden der Ofen wurde mit sorgfältig gelegten Steinen, vorwiegend Kieselsteinen ausgekleidet und mit feinem Lehm verschmiert. Bei allen untersuchten Ofen wurden mehrere Ausschmierungsschichten (in der Regel 3, höchstens 4) übereinander festgestellt. In den oberen Schichten wurden außer kleinen Steinen auch Gefäßscherben verwendet. Die Überwölbung des Ofen-Innenraums bildete ein mit Lehm verschmierter Rutenrost; mit Lehm waren auch die steinernen Ofenwände verschmiert. Die Ofenmündung bildeten in der Regel flache, auf die schmalere Kante gestellte Steine. Vor der Ofenmündung lag die Feuerstätte, die ebenfalls einen ausgeschmierten Boden besaß und deren Raum Steine begrenzten. Der Boden des Ofens lag mit der Feuerstätte in einem Niveau und höher als die Diele. Ein Bestandteil der Feuerstätte des Hauses XIV in Msténice war ein großer flacher Stein, unter den man glühende Kohle scharren konnte, so daß er eine Platte vorstellte, auf der Speisen in warmem Zustand erhalten werden konnten.

Bisher nur in einem Fall, und dies in Msténice im Ausgedinge des Anwesens XI waren Ofen und Feuerstätte voneinander so getrennt, daß der Ofen in der Ecke rechts vom Eingang in den Raum lag und in der entgegengesetzten Ecke eine mit Steinen umlegte eingetiefte Feuerstätte war.

Im Ofen und in der Feuerstätte heizte man mit Holz. Als Brennmaterial diente in Pfaffenschlag Birken-, Espen-, Kiefern- und Fichtenholz (J. Kyncl, 1975, 202—203). Das Feuer entfachte man durch Schlagen eines Feuerstahls in der Regel an einen Kieselstein. In den Funden aus ländlichem Milieu gibt es zwei Typen dieses Feuerstahls. Aus dem frühen Mittelalter sind es leierähnliche bis dreieckige Formen, aus dem Hochmittelalter lassen sie die Form eines länglichen Rechtecks erkennen, dessen längere Seiten in der Regel mäßig gebogen sind.

Aus der Verbindung der Feuerstätte und des Ofens im Stubenraum ergibt sich auch ihre Funktion im Haushaltsbetrieb: er war die Küche, in der man Speisen zubereitete und Brot buk. Das Essen wurde über dem Feuer zubereitet. Dazu dienten kleine eiserne Dreifüße (Fund aus Pfaffenschlag), auf die man ein Gefäß stellen konnte, oder kleine, an einem Haken über dem Feuer aufgehängte Kessel. Das Fleisch wurde auf dem Rost gebraten, wie der Fund eines Rosten aus Bystřec belegt.

Konkrete Belege über die Ausstattung des mittelalterlichen Haushalts bieten zahlreiche Funde verschiedener, vor allem keramischer Gefäße. Der Topf fand in der mittelalterlichen Küche weite Verwendung, Rußspuren an der Außenseite sprechen dafür, daß er zum Kochen diente. Außerdem verwendete man Töpfe auch zum Aufbewahren von Nahrungsmitteln. Dieselbe Funktion wie Töpfe besaßen Schüsseln und Dreifüße; besonders Dreifüße mit hohlem Handgriff, in den man einen Holzgriff schob, um das Gefäß unmittelbar auf das Feuer stellen zu können, waren wichtige Bestandteile des Haushalts. Auch die Glasur an der Innenseite der Dreifüße ermöglichte eine leichtere Zubereitung von Speisen und Erhaltung der Reinlichkeit. Kleine Schüsseln mit Handgriff erfüllten die Aufgabe der Schöpflöffel und es ist nicht ausgeschlossen, daß sie auch Teller ersetzen konnten. Das Wasser wurde in Kannen oder Krügen aufbewahrt und übertragen. In der Ausstattung der ländlichen Küche fehlten nicht einmal Pokale, wie Funde aus Pfaffenschlag und Msténice beweisen. In keramischen Funden erscheinen Scherben relativ großer, trichterförmiger Gefäße ohne Boden. Ihr unterer Rand ist verstärkt und abgesetzt. Dies war wahrscheinlich deshalb der Fall, um die Festigung des Unterteils durch Textilien zu

ermöglichen. Diese Gefäße dienten wahrscheinlich der Bearbeitung von Milch zu Topfen.

Der Beleuchtung dienten Fackeln, aber auch keramische Leuchter, deren Funde im ländlichen Milieu durchaus nicht selten sind. Aus Msténice kommen auch eiserne Lampen.

Außer keramischen Gefäßen gab es im ländlichen Milieu zweifellos auch hölzerne Gefäße, die angesichts der Bodenbedingungen zwar nicht erhalten blieben, deren Existenz jedoch Funde metallischer Teile — Reifen, Hängebeschläge und Eimer-Handgriffe bestätigen. Nachdem in keramischen Funden Teller fehlen, mußte die Ausstattung der Haushalte auch hölzerne Teller umfaßt haben. Obwohl im Inventar einiger Anwesen eiserne Löffel vertreten sind, ist es mehr als wahrscheinlich, daß zum Essen Holzlöffel verwendet wurden. In einem Vaganten-Lied aus dem 14. Jahrhundert wird der Löffel im Zusammenhang eines Sauergerichts — offenbar einer sauren Suppe oder Soße — erwähnt, das man auf den Löffel wickelte. Von weiteren Speisen nennt das Lied: Molke, Käse, Kraut, Sauermilch und Erbsen.

Um das Bild der Stube abzurunden ist noch die Herrichtung des Bodenbelags zu erwähnen. Dieser bestand meist aus gestampftem Lehm, es fehlen jedoch nicht einmal Belege einer Auskleidung mit flachen Steinen (z. B. Haus VII in Pfaffenschlag). Belege der weiteren Ausstattung der Stube vor allem mit Möbeln fehlen. Wir können nur voraussetzen, daß in der Stube ein hölzerner Tisch, eine Bank und Truhe nicht fehlen konnten. Der Fund eines Schrankbeschlags mit einem zylindrischen sog. russischen Schloß an der Lokalität Bystřec bezeugt die Ausstattung der Stube mit Möbeln (L. Belcredi, 1988, 466). In Schränken bewahrte man die Kleidung auf. Zur Ausstattung der Stube gehörte auch ein von der Decke über den Ofen gehängter Hängebalken. Er diente dem Ablegen und Trocknen der Kleidung.

Im Stubenraum wurden auch keramische und steinerne Spindelrollen gefunden, welche die Bearbeitung von Leinen- und Hanf-Fäden bezeugen. Der Betrieb und die Arbeit in der Stube war die Domäne der Hausfrau und ihrer Töchter.

An eisernen Gegenständen gehörten zur Ausstattung der Stube verschieden große Messer und Hackmesser. In den Funden sind auch Messer sowohl mit Dorn als auch mit genieteten Stielen vertreten.

Der Fund eiserner Schaufeln in der Stube bezeugt Berichtigungen der Feuerstätte beim Kochen.

Aus der Gesamtausstattung der Stube geht hervor, daß man dort kochte, backte, Frauenarbeiten (Spinnen) vornahm und daß dort auch manche Familienmitglieder schliefen. Die Stube stand im Mittelpunkt des Betriebes eines mittelalterlichen Haushalts.

Von weiteren Hausräumen, die dem Betrieb des Haushalts dienten, ist der Flur zu erwähnen. Unter den dort gefundenen Gegenständen verdient eine steinerne Stampfe Aufmerksamkeit, in der man Getreide bearbeitete. Auf diese Weise beschaffte der Haushalt auch Hirse und Graupen. In diesem Zusammenhang ist zu erwähnen, daß abgesehen vom Haus VII in Pfaffenschlag in Untertanen-Gehöften keine Mühlsteine gefunden wurden. Das sollte bedeuten, daß man das Getreide in Wassermühlen mahlte. In Msténice gab es eine Mühle unmittelbar im Ort, die jedoch von archäologischen Untersuchungen bisher nicht erfaßt wurde. Auch für das Lagern von Mehl gibt es vorläufig keine archäologischen Funde. Man kann aber voraussetzen, daß das Mehl in Getreidetrohnen, sog. sousky, gelagert wurde, die in der Kammer waren. Dort standen auch große Vorratsbehälter, die aus einer stark graphithaltigen Masse hergestellt wurde. Die Widerstandsfähigkeit dieser Masse gegen Feuchtigkeit prädestinierte die Gefäße zur Lagerung von Getreide. Funde verbrannten Getreides in solchen Vorratsgefäßen (z. B. in Bystřec) bestätigen dies.

Ein wichtiges Nahrungsmittel des ländlichen Haushalts war die Milch. Man bewahrte sie in Töpfen auf, wie sie in Kammern oder auch Kellern mehrerer Häuser in Pfaffenschlag und Msténice gefunden wurden. Der Kellerraum befand sich in der Regel außerhalb des Hausgrudrisses und war entweder aus dem Flur (z. B. Haus V in Msténice) oder aus der Kammer (z. B. Haus III in Pfaffenschlag) zugänglich. Die Kellerräume des Anwesens XII in Msténice lagen unmittelbar unter dem Haus und waren von einem Tonnengewölbe gedeckt. Der rampenartige Eintritt in diesen Kellerraum führte aus dem Raum neben der Stube. In zwei Anwesen in Pfaffenschlag erfüllten die Kellerfunktion unterirdische Gänge (V. Nekuda, 1975, 90—91).

Zum Haushaltsbetrieb gehörte auch der Hof, wo man Geflügel hielt. Seine Fütterung besorgte die Hausfrau, der auch das Erschlagen des Geflügels für Küchenzwecke oblag. Außer seinem Fleisch verbrauchte man viel mehr Rindfleisch und an zweiter Stelle stand das Tammelfleisch. Erst dann folgte das Geflügel.

Wenn ich einleitend betonte, daß zur Schilderung des Alltagslebens die Aufzählung der Funde einzelner Gegenstände nicht genügt, sondern auch ihre Verbindung mit menschlicher Tätigkeit gehört, muß man den Betrieb des mittelalterlichen Haushalts im Rahmen des Familienlebens und des ganzen landwirtschaftlichen Anwesens verfolgen. Man hat sich zu vergegenwärtigen, daß die landwirtschaftliche Familie im gipfelnden Mittelalter die Gemeinschaft nicht nur der Familienangehörigen, sondern auch aller vorstellte, die in dieser Gemeinschaft lebten (Großeltern, Mägde, Knechte). Eine wichtige Rolle fiel in diesem Rahmen der Hausfrau zu, ohne deren Arbeit der Haushalt kaum vorstellbar gewesen wäre. Sie arbeitete von früh bis abends. Dazu kam noch die Fürsorge um die Kinder und eine Reihe von Arbeiten auf Feldern und Wiesen, wie es zeitgenössische Abbildungen darstellen.

Vergleichen wir die Lebensbedingungen und den Betrieb des Haushalts vor dem 13. Jahrhundert, müssen wir feststellen, daß es sowohl in der Organisation des Hauses als auch des ganzen Anwesens zu einer qualitativen Änderung gekommen war. Die Stellung des mittelalterlichen Bauern verbesserte sich trotz der Abhängigkeit von der Obrigkeit wesentlich. An dieser Verbesserung beteiligte sich eine Reihe von Faktoren (Erblichkeit des Grund und Bodens, Einführung fester Gehälter, Verkauf auf dem Markt u. s. w.), deren Schilderung den Rahmen unseres Themas überschreiten würde.

Das Studium des Alltagslebens im ländlichen Milieu mit Hilfe archäologischer Quellen bildet eine wichtige Grundlage der Untersuchung der wirtschaftlichen, sozialen und Kulturgeschichte des Mittelalters.

Abbildungen:

1. Ortswüstung Mstěnice. Steinfundamente des dreiteiligen Hauses XIV. Im Vordergrund befindet sich die Stube mit Backofen in der Ecke. Photo von V. Nekuda.
2. Ortswüstung Mstěnice. Backofen im Haus X. Schnitt durch den Ofen. Photo V. Nekuda.
3. Ortswüstung Mstěnice. Backofen mit teilweise erhaltener Gewölbe aus dem Grubenhaus des 11. Jh. Photo V. Nekuda.
4. Vorratsgefäß aus der Ortswüstung Mstěnice. Photo V. Nekuda.
5. Ortswüstung Mstěnice. Kellerraum im Haus XII. Photo V. Nekuda.

